

מסעות נוער דתי לפולין - אתגרי ההווה לנוכח הזיכרון

חיים שלם

הקדמה

הדברים שיובאו להלן משקפים חקירה המבוססת על ניסיון אישי של כשמונה-עשרה שנות הדרכה ופעילות חינוכית מלווה של תלמידי בתי-ספר תיכוניים דתיים בכל הקשור למסעות החינוכיים לפולין. מסעות אלו זכו לכמה וכמה שמות: 'מסע החיים', 'את אחי אנוכי מבקש', 'מאשוויץ לירושלים', 'מקטוביץ לירושלים', 'מסע להכרת אלף שנות יהדות' ועוד. לשמות אלו יש תהודה חינוכית ברורה, והם משרתים את צורכי המסע ואת מטרותיו הספציפיות. עם כל זאת במאמר זה אבכר להשתמש בכינוי הכללי 'מסעות חינוכיים' המדגיש את הפן החינוכי המשותף לכל המסעות, ואת המטרה הרשמית שרואה בהם מערכת החינוך.

מניסיוני אוכל לקבוע בוודאות שתלמיד הנחשף לסיור בפולין זוכה בעצם לסמינר רב-עוצמה שאין כדוגמתו בכל מהלך שנות לימודיו. במשך שבעה ימים - כל יום כשתיים-עשרה שעות - זוכה התלמיד לראות, לשמוע ולחוות באופן הישיר ביותר את התכנים המוצעים. הרושם הכללי הוא שחשיפה זו, קוגניטיבית ואמוציונאלית, אפקטיבית ביותר ומשאירה את רישומה העמוק על התלמיד.

הנושא זכה למחקר ולדיונים חינוכיים וחברתיים רבים,¹ ואשתדל לפתח את ההיבט החינוכי ואת השתקפותו במערכת החינוך הדתית. אולם כבר בשלב זה ברצוני להדגיש שמסקנות דוגמת מסקנותיו של ג'קי פלדמן כי אין לראות במסע לפולין סיור לימודי אלא 'עלייה לרגל', במסגרת 'דת אזרחית' (להלן)² אינה תופסת ביחס למערכת הדתית. הנוער הדתי אינו מחפש 'דת אזרחית' חדשה, והוא בא לפולין כדי לחזק את זהותו הדתית ולהעמיקה.

א. סקירה קצרה על תולדות המסעות

התפתחות תופעת המסעות קשורה לתהליכים שאירעו בפולין בשלהי השלטון הקומוניסטי (מחצית שנות השמונים) עם התחזקות תנועת 'סולידאריות' וההיפתחות ההדרגתית למערב. ניתן לומר שהמסעות הראשונים נערכו עוד בזמן השלטון הישן בשנים 1986 - 1987, בתקופת הדמדומים של המעבר בין השלטון הקומוניסטי לפולין

1 ראה למשל: פלדמן ג', **את אחי אנוכי מבקש: מסעות בני נוער ישראלים לפולין בעקבות השואה**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית לירושלים 2000; פלדמן ג', 'בעקבות ניצול השואה הישראלית: משלחות נוער ישראליות לפולין וזהות לאומית, תיאוריה וביקורת', 19 (2001), עמ' 167 - 190.

2 ורדי א', 'המסע השנתי אל הרוע' **מלאבס**, 5.4.2002, עמ' 26 - 30.

על הזכות המוסרית לפרנס את הפולנים וכיוצא באלה.⁶ מספר רבנים אף טענו להעדפת לימוד הטקסטים היהודיים שנוצרו בפולין, בבית המדרש הרגיל ובצורתם הגולמית, על לימוד אגב קישורם למקום המיוחד שבו נוצרו. בניסוח קיצוני, לדעתם עצם הקישור של טקסט יהודי מקודש למקום שבו נוצר אינו חשוב, ואף יש בו משום בזבז זמן.⁷ אולם דומה כי חרף עוצמתן של השאלות המוסדות הדתיים רובם ככולם משתתפים במסעות, כולל תלמידי ישיבות ואולפנות על רבניהם ומוריהם.⁸ בעיה שמטרידה מוסדות חינוכיים רבים בכל המגזרים היא היכולת לסייע במימון לתלמידים מעוטי יכולת, לבעיה זו השלכות חינוכיות לא-פשוטות (חוסר שוויון). אין מדיניות ברורה באשר לפתרונה, וכל מוסד נערך לכך בכוחותיו שלו.

ב. עקרונות התהליך החינוכי מההכנה ועד לסיכום ולמשו

במבט מן ההווה ניתן לומר כי חרף השונות הידועה בציבור הישראלי בין זרמים, קהלי יעד, מוסדות וכולי, הולך ומתגבש דגם חינוכי כללי המוביל את גיבוש הצד החינוכי של המסע משלביו הראשונים ועד לסיכום. שני היסודות הקיימים באופן בולט בדגם הם: האחד - צד היסטורי - ידע ותכנים, והשני - צד רגשי-פסיכולוגי, קבוצתי ואישי. היות שהמשרד המאשר את התוכניות מגלה גמישות באשר להרכב התוכנית הבית-ספרית הספציפית, מסתעפים מן הדגם הבסיסי דגמי משנה רבים ומגוונים. אלו תלויים בדגשים הבית-ספריים הנקבעים על-פי האוכלוסיות הספציפיות של הלומדים, על פי עניינם הספציפי של אנשי הצוות האחראי למסע ולהכנתו, ועל פי אישיות המיוחדת של המוביל המדריך.⁹ לענייננו חשוב במיוחד לעמוד על הבדל בתוכניות שניתן לכנותן אידיאולוגי.

להלן נציג כמה דגמי הכנה למסע המשקפים הבדלים אידיאולוגיים מסוימים בתוך הציבור הדתי. אולם חשוב לעמוד תחילה על ההשלכות של ההבדל האידיאולוגי הבולט ביותר המבחין בין מסגרות דתיות לחילוניות. לא כאן המקום להרחיב בשאלת 'הדת האזרחית' שמאפיינת אולי את המסע של בני נוער שאינם דתיים. לעניינינו החשוב הוא נקודת הראות היהודית. נראה כי יש הבדל בין הסיורים של המערכת הדתית לבין אלה של המערכת הכללית. מבחינה מעשית, המשלחות הדתיות מבקרות בדרך כלל במספר רב יותר של בתי כנסת, ובמספר רב יותר של בתי קברות וקברי צדיקים, וכל זאת בנוסף לסיור בכל אתרי השואה שבהם מבקרים בתי הספר החילוניים ואף מעבר לכך. לדוגמה: ברוב מסעותי סירתי במחנה השמדה נוסף - חלמנו, בלז'ץ או סוביבור, מלבד טרבלינקה, מאידאנק, אושוויץ-בירקנאו. התפיסה שלי גורסת כי מסע כזה

הדמוקרטי. מבחינה זו ניתן לדבר על התאמה בין היווצרות האפשרות הטכנית לבקר בפולין שאחרי הקומוניזם לבין הצרכים של מערכת החינוך שהתמקדו בהצבת אתגרים חדשים לחברה שזיקתה לאתוס החלוצי הלכה והתמססה.

בשנים הראשונות נערכו מסעות מעטים, ובהיעדר טיסות ישירות, הקושי להגיע לפולין ולאתריה היה ניכר. במציאות של סוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים לא התקיימו הרבה מסעות במסגרות בית-ספריות, אלא בעיקר בקבוצות מעורבות שקובצו ממספר בתי-ספר, מסגרות אלו הקשו על הכנת התלמידים לקראת המסע. יתרה מזו לא הייתה עדיין מערכת הדרכה והנחיה מגובשת, והתוכניות הטכניות והחינוכיות נקבעו באופן עקיף ומקומי.

בתחילת שנות התשעים השתחררה המסגרת מהתלות הארגונית הבלעדית במשרד החינוך, ונוצרו מסגרות חלופיות שהתבססו על קבוצות בתי ספר שפעלו באופן עצמאי.³

מאוחר יותר, בסוף שנות התשעים, חל שוב שינוי של העברת ארגון המסעות באופן מלא לידיו של משרד החינוך ('מנהל חברה ונוער') שהציב תנאים ברורים ומחמירים, ודרש תוכניות קפדניות ומפורטות שיובאו לאישורו. הבסיס לתוכנית מסע היה רשימה מודולארית של תכנים ומטרות שהוגשה לבית-הספר כדי שיכין תוכניות ספציפיות לצורך אישור המשרד. מאותה עת התערב המשרד גם בארגון סדר המסע.

במקביל התפתחה מסגרת להכשרת מדריכים ולהכשרת מורים מלווים וראשי קבוצות. הואיל והמשרד אינו מאשר פעולה של בעלי תפקידים שאינם מוסמכים, המסעות נערכים היום בהדרכת צוותים מוסמכים ובפיקוחם בלבד. הגופים המעורבים בהכשרת בעלי התפקידים הם: 'ד ושם' ו'בית הספר להכשרת מדריכים של משרד החינוך'.

המסעות עוררו עניין רב בקרב הציבור הישראלי וזכו לתגובות שונות ומגוונות.⁴ בראייה כוללת של מערכת החינוך ניתן לדבר על תגובה חיובית ואף יותר מכך; זאת למעט התבטאויות שניתן לראותן כחריגות, שביקרו את המסעות על הערכים המוטעים לדעת המבקרים שהם מנחילים (ידועים דבריה של שולמית אלוני שכשרת החינוך הצהירה על 'מילטנטיות ולאומנות המונחלים במסעות'). המסד התיאורטי לביקורת קשור לתפיסת המסעות כמעין טקס של 'עלייה לרגל' המתנהל לכאורה במסגרת מה שמקובל לכנות 'דת אזרחית'.⁵ 'התהליך הטקסי' אמור, לשיטה זו, ליצור מוקד הזדהות ואחדות, וגם אם ניתוח 'מדעי' זה אינו מחייב בהכרח ביקורת קיצונית, מסתבר שהמפעל כולו היה לצנינים בעיני גורמים שונים באקדמיה ובפוליטיקה.

בציבור הדתי התגובות לעניין ההולך וגובר במסעות לא היו אחידות, אך הן היו מסוג שונה לגמרי. לא פעם עלו שאלות דוגמת עצם ההיתר ההלכתי לצאת לחו"ל, שאלות

3 'עצמאות' זו הותנתה באישור משרד החינוך, והמשרד היה אחראי בעיקר על ביטחון המטיילים, ומתוקף זה חייב נוכחות איש ביטחון במסע.

4 ראה פלדמן בהערה 1 לעיל.

5 Zerubavel, Y., *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago and London 1995.

6 ראה, הרטמן ע', דור לדור יביע אומר - לזכור ולא לשכוח, פתח תקוה תשס"ה, עמ' 92 - 106.

7 ראה למשל: גוטל נ', 'משלחות הנוער בפולין: לשאלת אופיו של ה"זיכרון" היהודי, שמעתין לא (תשנ"ד), עמ' 125 - 135, ותגובתו של ורפטיג א': 'על הנסיעות לפולין, שמעתין, ל"ב (תשנ"ה), עמ' 136 - 138.

8 ראה למשל: רוז'ה י', 'פאר ואפר', הצופה, 18.4.1993.

9 ג' קרן, 'מסעות בני נוער לפולין - הרהור שני' סקירה חודשית, 17 (1992), עמ' 46 - 47.

הרצון לבחון מגוון רחב ומייצג של בתי הספר הקרובים לרוח הציונות הדתית, בירושלים ובשדה אליהו, בקריית ארבע ובבית אל. ההבדלים בין המוסדות ידועים וברורים, אבל לענייננו, המתמקד במסע בפולין, רב העניין המאחד את כולם. בטבלה להלן מופיעים נושאים חינוכיים עיקריים במסגרת ההכנה המסודרים לפי קבוצות נושאים.

ג. המסע לפולין - דגמים חינוכיים

בפרק זה נציג במפורט את התכנים החינוכיים של המסע. ארבעת הדגמים החינוכיים של תהליך ההכנה יוצגו בטבלה, ולשלושת החלקים האחרים של המסע: הפעילות החינוכית במהלכו ואחריו, הטקס והסיוע, יוצג דגם מקובל מייצג.¹¹

1. התהליך החינוכי של הכנת התלמידים למסע - הנושאים שנידונו בהכנה למסע
להלן רשימה חלקית¹² של נושאים שנידונו בהליך ההכנה לפי קבוצות של בתי הספר. חשוב לציין כי לא בהכרח היה זה סדר הביצוע.

אולפנה לבנות - קריית ארבע	ישיבת בית אל ירושלים	מדרשיית עמליה - שדה אליהו	בית ספר 'שקד' -
אמונה - אורח חיים דתי בנטאות ובמחנות	האמונה בשואה ולאחריה - הרצאות, סדנאות והכנת חוברת עדות.	אמונה - אורח חיים דתי בנטאות ובמחנות סרט 'שנות ראינו רעה' - צפייה ודין	
דילמות בחיי יום יום		התמודדות הלכתית	דילמות בחיי יום יום של היהודי המאמין
עולם החסידות	חסידות - סדנאות	עולם החסידות	החסידות
כבוד המת			
התמודדות הלכתית			
		מנהיגות רבנית בשואה	
	היסודות האנטישמיים בגרמניה במהלך ההיסטוריה		
הנאציזם והיהדות	אוטנזיה ותורת הגזע - צפייה ודין בסרט 'הזונדרקומנדו' - סיפורים של דור שני ושלישי	מסע הבריחה וההצלה של ילדים יהודיים מפולין לארץ ישראל	

11 ברצוני להודות לאתי אברמוביץ ממדרשת עמליה, לד"ר יוסי שרביט מאולפנת קריית ארבע, לנילי בן ארי ולשמעון הראל מבית הספר המשותף בשדה אליהו ולצבי פרלה משיבת בית-אל, על שיתוף הפעולה במסירת תוכנית ההכנה והמסע.

12 נתונים אלה אינם מלאים, ורשמנו כאן את עיקרי הדברים.

מתקיים פעם בחיים עבור רוב בני הנוער, ולכן צריך למצות אותו עד תום, בהתחשב כמובן ביכולת הקליטה של כל קבוצה וקבוצה.

מה שמאפיין את המגזרים הדתיים למגוון סוגיהם הוא התפיסה הטמונה גם בהכנה למסע וגם במסע עצמו, ולפיה הולכים לסייר ולראות לא רק את מקום מותם של מיליוני אחינו בני ישראל, אלא גם את מקום חיותם, את השורשים היהודיים שעליהם צמחה יהדות זו. אשר על כן, מתוך התמקדות באישים בעלי מוניטין תורני ועוצמה תורנית, מבקרים בקברי רבנים, פוסקים וראשי ישיבות: הרמ"א, המהרש"ל, הנצי"ב מוולוז'ין ורב חיים מבריסק ועוד, כפי שפוקדים את קבריהם של האדמו"רים מליז'נסק, מקוצק ומגור ועוד, וכן מקובל לבקר במהלך המסע בבתי כנסת רבים.

יחד עם זאת מקובל במסעות כי האינטנסיביות והדגש של הצד היהודי-דתי לא באים על חשבון ההיבט האחר, ונוהגים לבקר גם בקבריהם של אומנים, סופרים, משוררים ואנשי ציבור יהודיים. אם כי בהיקף שאינו מאפיל על הדגש המושם במסע על הצד היהודי-דתי-אמוני של יהדות פולין שלפני השואה ובשואה.¹⁰ אם אדרש לדוגמה אישית, במסעותיי אני נוהג לומר לבני הנוער:

אתם באים לפולין לפקוד את מקום השמדתם של אחינו ואחיותינו שרובם לא זכו לקבר בישראל. אבל אנו הולכים גם לקבר הוריהם וסביהם של הנרצחים הקבורים ברחבי פולין ואומרים לקבורים: אחינו בני ישראל שמעו! באנו מארץ ישראל לפקוד את קבריהם; אתם זכיתם להיות מובאים לקבר ישראל, אבל בניכם, נכדיכם וניניכם בני דור השואה לא זכו. מכאן, מן הקברים הממשיים, נצא לשדות האפר ולבורות האחים של בניכם, נכדיכם וניניכם.

הנה כי כן החוויה המוענקת לתלמיד במסע כזה לא מתמקדת רק בשואה (אם כי היא עיקרית) אלא גם (ובמידה ראויה ביותר) בחיים היהודיים שלפני השואה, כך שהתלמיד החוזר ממסע זה יודע שהוא התחבר להיסטוריה היהודית של אבותיו מלפני 400 - 500 שנה לפחות ועד ימינו.

מהם הדגמים הספציפיים של ארגונו החינוכי של המסע, ומהי זיקתם למגזרים השונים בציבור הדתי?

כללית, נזכור כי המדריך קובע את התוכנית המדויקת התלויה בתנאים ובנסיבות. הדגמים השונים בולטים בעיקר בהכנה לקראת המסע, בעוד שבמסע עצמו 'השטח' קובע את התוכנית.

אציג להלן את התוכניות החינוכיות של הפעילות במסע על כל שלביו. אבליט במיוחד ארבעה דגמים של הכנה מתוך רבים שליקטתי במהלך עבודתי. בחרתי באולפנה, בישיבה תיכונית, בבית ספר תיכון אינטגרטיבי ובבית ספר תיכון קיבוצי. בחירה זו נעשתה מתוך

10 על הדגשים נוספים במסע לבד מעצם השואה ראה: דין א', 'ממסר לאומי למסר כלל אנושי - מסעות בני הנוער לפולין', הד החינוך 79 (9), 2005, עמ' 28 - 37.

2. הפעילות החינוכית במהלך המסע

אשר לפעילות החינוכית במהלך המסע, כאן לא הצלחתי לזהות הבדלים משמעותיים בין בתי-הספר. כללית, מקובל שתלמידים מדברים באתרים שונים על נושא או על אישיות מסוימת על-פי מה שהכינו בבית. מקובל לימוד של משנה יומית, הלכה יומית, או דבר תורה באוטובוס או בארוחה.

במשך המסע התלמידים נמצאים בפעילות מתמדת. כמו במסע הם שותפים גם להשכמה בבוקר, לעריכת השולחנות, להגשת האוכל, לניקוי האוטובוס וכיו"ב.

במשך הנסיעות הארוכות באוטובוס נוהגים לקיים שיחות של הרב, המדריך, העד, המורים, וכן שיחות עם תלמידים ותלמידות באופן אישי או בקבוצות קטנות. כארבעה-חמישה ערבים במסע מוקדשים ל"אוורור" בדגש החינוכי הכולל, למשל: ערב שירה משירי החסידות או שירי ארץ ישראל; ערב חסידות או 'טיש'; ערב משחקי חברה בדגש חינוכי; ערב סיפור אישי של העד (מלבד כל הסבריו במסע). בערבים אחרים מקיימים הכנה לקריאת ביקור באושוויץ-בירקנאו; ערב דיון בשאלות אמונה; ערב סיכום.

הארוחות בשבת מוקדשות לשירה, דברי תורה, סיפורים מבית אבא, 'טיש' בערב שבת, סעודה שלישית עם "שירי נשמה". בשבת מוקדש זמן גם לסיור לימודי המתאים באופיו לשבת.

גולת הכותרת של הפעילות החינוכית הם טקסי הזיכרון שאותם עורכים התלמידים באתרים השונים לאחר שהכינו זאת בבית. הם מייחסים לטקס חשיבות רבה ומחכים בקוצר רוח לתרום את חלקם. מכל מקום אין ערוך לחשיבותו של הטקס שנערך תמיד כסיום הביקור במחנה או באתר ולעומק הספיגה של התלמיד את תכניו.

3. הפעילות החינוכית לאחר המסע

גם כאן אין הבדלים בעלי משמעות בין בתי הספר. מקובל לקיים טקס בכותל המערבי העומד בסימן 'מאשוויץ לירושלים' והמתקיים מיד בחזרה לארץ בניסיעה ישירה לכותל. לאחר שבועיים - שלושה, מתארגן מפגש עם הצוות הבית-ספרי שליווה את המסע, וגם כאן ניתן לדבר על "אוורור" הכולל החלפת תמונות, חוויות, רשמים, קבלת הפנים, ואחר כך מחפשים תשובה לשאלה: 'עם איזה מטען חזרתי משם?' דיון והתייחסות לבעיות האמונה שעלו במסע ולאחריו. לאחר חודשיים-שלושה יש נוהגים לקיים מפגש או טקס דומה עם העד או עם איש הביטחון שליוו אותם.

בעקבות המסע נוהגים התלמידים שנטלו בו חלק לקיים מפגש עם תלמידי הכיתות השונות בבית הספר ולדבר על המסע או על השואה לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה בכ"ז בניסן, ויש המשלבים הכנת טקס מרכזי של בית-הספר 'ביום הקדיש הכללי' בי' בטבת. כן נוהג להוציא חוברת מסכמת ספר המסע או תקליטור עם שירי המסע.

בתי הספר היוצאים יחדיו (באוטובוס אחד כמשלחת אחת) ממשיכים בפעילות החברתית משותפת בצורות שונות. ממפגש קבוצתי של כולם באחד הערבים, דרך הידוק חברויות שהחלו להירקם במסע, ועד שבת משותפת באחד המוסדות.

	אולפנה לבנות - קריית ארבע	ישיבת בית אל	מדרשיית עמליה - ירושלים	בית ספר 'שקד' - שדה אליהו
היסטוריה	יהדות פולין בין שתי המלחמות	יהדות פולין לדורותיה	יהודי פולין בין המלחמות	יהדות פולין בין שתי המלחמות
			אלף שנות יהדות פולין	
			יחס הכנסייה הקתולית והאפיפיור לשואה	
	שארית הפלטה	שארית הפלטה	שארית הפלטה	שארית הפלטה
זיכרון	עדות	עדות	עדות	עדות
	המסע לפולין - דיון בחשיבותו	המסע לפולין - דיון בחשיבותו		
	צפיה ביקורתית ודיון בסרט 'משפט קסטנר'; תכנית אור קולית - 'יוסלה רקובר מדבר עם קונו'	קריאה מודרכת בספרי השואה	השואה בקולנוע	
		תנועות הנוער	תנועות הנוער	מפגש עם 'דור שני'
פסיכ-לוגיה	תיאום ציפיות והכנה מנטלית	הכנה מנטלית - פסיכולוגית לקראת המסע		
			סדנה - 'לזכור ולא לשכוח'	
			סיורים ב'יד ושם' בבית התפוצות, במוזיאון 'לוחמי הגטאות' וב'שם עולם'	
	זהות יהודית והשואה	זהות יהודית והשואה		
סיכום	סיורים ב'יד ושם' ב'שם עולם' ובניר גלים ב'בית העדות'	סיור ב'יד ושם' בבית התפוצות	סיורים ב'יד ושם' ובניר גלים ב'בית העדות'	
		טקס גיבוש בארץ בליווי נגינה וברקע מגן דוד ענק מנורות נשמה		

4. דגם לטקס שהוכן על-ידי התלמידים ביער הרינה/מחנה השמדה

אציג כאן דגם מייצג של טקס באתר השמדה לפי הסדר המקובל.

1. קריאת פרק תהילים
2. קריאת קטע זיכרונות מהאתר
3. קריאת קטע ספרותי על האתר או קטע הנוגע למה שקרה בו (קטע שירה הקשורה לאתר ולמה שהתרחש בו).
4. קריאת קטע מיומן אישי של תלמיד (זה קורה הרבה בימים האחרונים של המסע, בהם לחלק מן התלמידים יש כבר רשמים משל עצמם).
5. הדלקת נרות זיכרון
6. נשיאת 'דברי התעוררות ורגש' על ידי המדריך או העד או הרב
7. סיום רשמי: שירה משותפת של 'אני מאמין' ו'התקווה'.
8. המשך שירי נשמה כמו: 'רחם', 'שומר ישראל', אחינו כל בית ישראל, 'תפילה לעני כי יעטוף' וכדומה (תלוי בזמן ובמוטיבציה).¹³

5. מסלול הסיור בפולין

ניתן לסייר בפולין בדרכים שונות. בבתי הספר כמו המוצגים כאן מקובל בדרך כלל הדגם הבא:

1. סיור בארבעה מחנות השמדה: טרבלינקה, מאידאנק, אושוויץ-בירקנאו, חלמנו. לפעמים אנו מספיקים גם לבקר במחנה חמישי: בלז'ץ או סוביבור. הדבר תלוי ברקעו של העד ובאורך המסע (ההבדל בין שבעה או שמונה ימים יכול להיות משמעותי). לפעמים העד שהה במחנה קטן ולא ידוע, וסבלו שם היה קשה ביותר. באחד המקרים היה העד במחנה קטן כזה (שבנייה) והוא סבל שם יותר מאשר באושוויץ. הוא היה בשני המחנות, ועל כן יכול היה להשוות ביניהם.
2. ביקור ביער אחד או שניים שבהם הוציאו יהודים להורג.
3. ביקור בשניים - שלושה גטאות.
4. ביקור בכ-10 בתי כנסת (קיימים, כאלה שהפכו לספריה, קולנוע, מוזיאון וכדומה או בשרידים של בתי כנסת).
5. ביקור בעיירה יהודית קטנה.
6. ביקור (אם הדבר מסתדר) בעקבות העיירה/העיר/הרחוב, שם גרו סבא או סבתא של תלמיד. אם הדבר מוכן היטב בארץ, הוא עשוי להיות אחד מרגעי השיא של המסע שבו כל המשתתפים - מהמדריך ועד אחרון התלמידים - מתרגשים יחדיו למצוא מצבה בבית הקברות, בית כנסת חרב שסבא התפלל בו וכדומה.

¹³ ב'יער הילדים' שליד טרנוב מתקיים באופן קבוע טקס מרגש ביותר. מצאתי בשנים האחרונות שהצוות המבוגר 'ז' הצידה' ונותן לתלמידים אפשרות לשיר או לבכות או להתייחד עם המקום ללא נוכחות המבוגרים שבדרך כלל מובילים באופן טבעי את המסע. בקבוצה של בנות אני נוהג להשאיר את הבנות עם המורות לבדן, וכל הצוות הגברי ז' הצידה.

7. ביקור במקום הולדת העד המלווה מהווה חוויה עצומה המשותפת לכולם.
8. ביקור מקיף בבתי קברות גדולים. שם משתדלים לראות מגוון גדול של קברי אישים ומצבות.
9. ביקור בקברי צדיקים ורבנים גדולים.
10. סיור בעיר העתיקה של קרקוב או וארשה.

ד. חומרים כתובים לקראת המסע ואחרי

העניין הרב במסעות והצורך בהכנתם היסודית ובסיכומם הביאו לפרסום חומרי עזר מרכזים. המלאכה נעשית על-ידי בתי הספר תוך ניצול הניסיון שהצטבר במסעות והכוחות הפדגוגיים העומדים לרשותם. מדובר בדרך כלל בחוברות של כמה עשרות עמודים המודפסות ומצולמות בפורמט פשוט, מן הסתם בגין ההוצאה הכספית הגדולה. תכולת החוברות הללו והדגשים האידיאולוגיים בהן מעניינים ביותר, ומן הסתם יהוו בעתיד קרקע פורייה לחקר. כאן אסתפק בסקירה קצרה של מספר דוגמאות אופייניות ומייצגות.

1. החוברת של ישיבת בני עקיבא 'אור עציון'

בחוברת של ישיבת בני עקיבא אור עציון יצאה בשנת תשס"א. בעמוד הפתיחה: בצד הכותרת הטכנית 'מסע פולין...' וסמל בית הספר 'עם ישראל חי' ובמעלות קדושים וטהורים. שחור לבן, עיצוב מגן דוד (טלאי צהוב?) על רקע נדר-תיל.

הפתיחה: שיחת ראש הישיבה, הרב חיים דרוקמן, שניתנה למשלחת לפני צאתה. אחר כך גם דברי הרב משה צבי נריה זצ"ל ליוצאים למסע. דברי הרב יוסף כפיר על חורבן יהדות אירופה הדויה.

בגוף החוברת מוצגים רקע היסטורי וסקירת מקומות של אירועים מיוחדים מתקופת השואה.

בהמשך נספחים ובהם סקירה היסטורית נוספת, השתלשלות החסידות. החוברת משלבת עניינים היסטוריים מובהקים עם דגשים יהודיים שונים ומציגה דמויות מרכזיות. כל זה מתוך הבלטת הייחודיות של הישיבה והמאפיינים החינוכיים והרעיוניים שלה.

2. החוברת של אולפנית 'הראלי', כפר סבא (תשס"ב)

כותרת החוברת: 'זמן לחשוב...'. בחוברת מובאים שני קטעים: הראשון של חיים חפר 'מות האלוהים' הטוען שיהודים דתיים לא באים לאושוויץ, כי אלוקים כביכול מת שם. ולעומתו קטע תשובה המתאר לאלו פינות מרוחקות של פולין מגיעים יהודים דתיים לחפש את עברם מתוך אמונה בצור ישראל וגואלו.

3. החוברת של מדרשת 'עמליה' (תש"ס)

בחוברת שהוציאה מדרשת עמליה לאחר אחד המסעות כתב הקב"ט את הדברים הבאים:

בתחילה, הרגשתי חוסר ודאות ביחס לאינטראקציה הצפויה ביני לבין קבוצה שכולם בנות, ובייחוד לאור העובדה שאני חילונית והקבוצה מבית מדרש המחזיק ומיישם תפיסת עולם על בסיס אמונה דתית... אבל המציאות שבה אנו חיים מחלחלת לעיתים לתוכנו על התובנות, הסטריאוטיפים והדעות שלא תמיד חפות מכל אמת או דעה קדומה.

4. החוברת 'זיכרונות מאת שמואל צוק' (תשס"ג)

את החוברת 'זיכרונות מאת שמואל צוק' חילק העד שמואל לכל משתתפות המסע של אולפנות 'שבי רחל', 'קרית ארבע' ו'עמליה'. אחד הקטעים המרגשים, שאותו קרא בקול שמואל עצמו ליד עמוד התלייה של רוזלהוף הס, נקרא 'מכתב לגיהנום עבור הסי':

אני האסיר לשעבר קצטניק מס' 161806 מאשוויץ. זה אני רק בן 15 וחצי שהובל בקרון של בהמות, בצפיפות שלא תתואר... זה אני שאחרי 45 שנה עומד עם ילדים ועם בני הנוער שהניפו את דגלי ישראל... אתה יודע איפה? - באשוויץ.

5. החוברת של בית ספר 'תחכמוני באנטוורפן' (תשס"ד)

החוברת הוצאה לאחר המסע של בית הספר 'תחכמוני באנטוורפן' שהשתתף במצעד החיים. על השער יש תמונת נר נשמה קטן דולק. הנר מונח על הכביש המוביל מה'רמפה' ל'קרמטוריום' במחנה בירקנאו.

6. החוברת של בית הספר 'בר אילן' בנתניה (תשס"ה)

עמוד השער האחורי של החוברת מורכב מאלפי-רבבות נקודות. החוברת הוצאה לקראת המסע של בית הספר. הכותרת: 'שישה מליון - 2 מיליון' ובין השאר כתוב:

שלכל נקודה יש סיפור... סיפור שלא סופר... סיפור שלא יסופר, אישי, אישי מאד... ונקודה שמעליו? ונקודה שמתחתיו? לידו משמאל? ומימין? ובדפים הבאים? - "ששה מליון" רק שתי מילים.

בכל החוברות היוצאות לאחר המסע משולבים קטעי יומנים שכתבו התלמידים. מלבד התיאור הכרונולוגי של המסע, מופיע בדרך כלל גם קטע של הגיגים/זיכרון/מחשבה/רגשות.

להלן אחד הקטעים האלה שנכתב בתשס"א:

בחרדת קודש, בפחד נורא בזעקות הרוצות לבקוע רקיעים ולשאול שאלות שוודאי לא תינתן להן תשובה, ואם תינתן, הסתום רב בה על הגלוי. ובשק דמעות שיבשו, אני עומד פה, ואחרי סבא רבה וסבתא רבה וזודים וזודות, צאצאיהם וצאצאי

צאצאיהם, כולם מלווים אותי, נערה יהודייה, בת למשפחת שרידי התופת, ואני אמורה לומר משהו.

מה אומר? אזעק...? אלן על מעשיו? "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט..." סבים וסבתות זודים וזודות אני אוהבת אתכם... אני חייבת לכם המון, אני יודעת, אך אני מקווה להנחיל לדורות הבאים אחרי כי במותכם ציוותם לנו את החיים!

סיכום

המסעות לפולין זכו לאהדה רבה בציבור הציוני-דתי והפכו לחלק קבוע מתוכנית הלימודים. ניכר הבדל גדול בין התוכנית החינוכית של המסע במוסדות הדתיים לעומת זו של החילוניים. בתוך מסגרות החינוך הדתי יש הבדלים גדולים למדי בתוכנית ההכנה, וניתן לנמקם בהבדלים אידיאולוגיים. ברם, המשותף והמאחד רב על ההבדלים הקיימים בהכנה למסע ובאופיו.

בכל תוכניות המסע ובחומר הכתוב שנתפרסם על-ידי מוסדות שונים תופסת האמונה תפקיד מרכזי וחשוב בצד ההיסטוריה.

בכל ארבעת בתי הספר שבדקתי המייצגים חתך די רחב של הציבור הדתי בולטים מקומם של האמונה בפרט והתכנים הדתיים בכלל כחלק מהכנת התלמידים.

הדברים יפים גם ביחס לחוברות הנכתבות לפני המסע כחלק מההכנה או אלה הנכתבות כיומני מסע לאחר החזרה מפולין. אותו יחס של אמונה ותכנים דתיים בצד היסטוריה וזיכרון בולט וברור. והדברים אך טבעיים: הציבור הדתי היוצא לפולין לא מחפש שם 'דת אזרחית' חדשה כדברי פלדמן אלא הוא נוסע לשם להעמיק את אמונתו הדתית, להתחבר לאבות אבותיו, להתחבר לגדולי ישראל הקבורים שם לעמוד בתוך תאי הגזים ולזעוק 'שמע ישראל', לצאת החוצה, לחזור לארץ ולשיר 'עם ישראל חי'.

אני מודה לקב"ה על שזיכני להיות בין מנחילי מורשת וזיכרון אלה לדור הצעיר.